

УДК 342.7

О.В. ТУРУТА, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

ЮРИДИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛЬНОСТІ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН

Ключові слова: юридичний механізм, реальність прав і свобод громадян, забезпечення прав і свобод, права людини, захист прав і свобод громадян

У ст.1 Конституції України відзначено, що Україна є правовою державою. Визнання та юридична захищеність прав і свобод людини і громадянина вважаються головною ознакою правової держави, за якою остання відрізняється від іншої організації політичної влади. Права і свободи індивіда – найважливіша протидія всесиллю державної влади, покликана забезпечити її обмеження і самообмеження. Тому пріоритет прав людини стосовно держави є первинним і представляє системоутворюючий принцип правової держави. Але права, свободи і законні інтереси людини та громадянина повинні бути не тільки продекларовані у законодавчих актах, але й забезпечені та гарантовані державою, що уможливує їх перехід з потенційного стану в реальний.

На даному етапі розвитку вітчизняної і зарубіжної юридичної науки питанню прав і свобод людини і громадянина (характеристиці, класифікації, історичному розвитку) присвячено чимало досліджень. Наприклад, цією проблемою займалися і займаються А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, Ю.Ф. Кравченко, С.Л. Лисенков, О.А. Лукашова, О.В. Негодченко, А.Ю. Олійник, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та інші вчені. Але дослідження саме такого поняття як реальність прав і свобод громадян та засобів її забезпечення мають поодинокий характер. Метою статті є розкриття сутності принципу реальності прав і свобод громадян, а також виділення і обґрунтування мінімуму необхідних умов,

які дозволять продекларованим правам і свободам набути статусу реальних. Новизна роботи міститься в розкритті структури юридичного механізму забезпечення реальності прав і свобод громадян, злагожене функціонування елементів якого дозволить правам і свободам громадян стати реальними, або виявити причини, які цьому заважають.

Отже, проблема забезпечення реальності, охорони і захисту, розробка механізму реальності прав та свобод громадян на нинішньому етапі розбудови правової держави набула особливої актуальності. Особливої значущості у зв'язку з цим набуває такий принцип правової держави, як принцип реальності прав і свобод громадян. Він у сучасних умовах виступає в якості одного з найголовніших принципів правової демократичної держави, з якого випливають і на якому базуються усі інші принципи. Тому вбачається доречним зупинитися на цьому принципі і більш детально розкрити його сутність, а також засоби, які його забезпечують.

У науковій літературі можна зустріти декілька підходів до одного з найголовніших, фундаментальних принципів правової держави: при першому підході виділяється принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина, при другому підході – все ж таки наголос робиться на реальність здійснення прав і свобод. Другий підхід, на нашу думку, більш чітко виражає сутність і спрямованість правової держави та її діяльність у напрямку створення окремих законів, підзаконних нормативних актів та юридичних механізмів.

Але перш, ніж визначати напрямки здійснення, гарантування реальності прав і свобод людини і громадянина, треба визначити сутність цього явища. Так, принцип реальності прав і свобод громадян закріплено в основному Законі України, який встановлює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в нашій державі найвищою соціальною цінністю. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. А.М. Колодій та А.Ю. Олійник вважають, що сутність цього принципу полягає в тому,

що права, свободи і законні інтереси людини та громадянина повинні бути не тільки продекларовані у законодавчих актах, але й забезпечені та гарантовані всіма соціальними суб'єктами і насамперед державою [2, с.126]. А.М. Шульга пояснює, що реальність прав і свобод громадян забезпечується відповідним юридичним механізмом їх реалізації та захисту [3, с.38]. А, наприклад, М.В. Цвік, О.В. Петришин та деякі інші науковці здійснення контролю за додержанням та захистом прав і свобод вважають однією з головних умов реальності прав людини, зазначаючи, що декларування пріоритетності прав людини і навіть їх формальне закріплення в Конституції і чинному законодавстві, якщо воно не супроводжується створенням дієвого механізму контролю за додержанням проголошених прав, перетворює їх на фікцію [4, с.513].

На етимологічному рівні термін «реальність» досліджувався науковими засобами, що, зокрема, можна підтвердити енциклопедичними роз'ясненнями його змісту. Так, поняття реальності зустрічається в деяких словниках. Зокрема, С.І. Ожегов пише, що реальний – це дійсно існуючий, здійснимий, той що відповідає дійсності [5]. Згідно філософського словника реальність (лат. *realis* речовий, дійсний, від *res* – річ, предмет) – те, що існує насправді. Критерієм реальності об'єктів, процесів, подій, фактів, властивостей тощо є суспільна практика [6]. Отже, за логікою, реальність прав і свобод громадян передбачає накопичення достатнього позитивного практичного досвіду як громадянами щодо реалізації власних прав і свобод, так і державними органами щодо прийняття власних рішень по відновленню або компенсації порушених прав.

Правова держава характеризується реальністю втілення максимуму демократичних прав і свобод людини. З цього витікає висновок, що правова держава – це така організація влади, що обмежена правами і свободами людини та громадянина, реальність яких потребує наявності юридичного механізму забезпечення їх реальності. Якщо звернутися до довідкових видань, то виходить, що механізм – це система, призначена для перетворення

руху одного або декількох тіл в необхідний рух інших тіл [7]. Звідси механізм забезпечення реальності прав і свобод людини і громадянина – це система необхідних умов, які обумовлюють «рух» прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, тобто переводять їх з декларативного, «мертвого» стану в реальний. Вбачається доцільним виділяти такі елементи юридичного механізму забезпечення реальності прав і свобод громадян:

1) нормативний, що складається з двох елементів:

а) нормативно-матеріальний – права і свободи людини і громадянина, зміст яких викладено без підміни назвою та усуненням двозначності відповідними нормами матеріального права. Наприклад, ст.47 Конституції України проголошує, що кожен має право на житло і що держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність чи взяти в оренду [1]. Цю норму на даному етапі розвитку Української держави слід трактувати як: «право на житло має кожен, хто здатний придбати його за власні кошти, а також, що держава не заперечує і дозволяє громадянам придбати житло у будь-який законний спосіб (купувати, отримувати у спадщину, дарунок, орендувати)». Насправді ж ця норма повинна означати, що соціально неспроможним громадянам житло повинно надаватися безоплатно або за доступну для них ціну. Для того, щоб держава забезпечувала це конституційне право, вона повинна мати державний житловий фонд, вона повинна за найнижчими цінами відпускати будматеріали під конкретне будівництво, давати під низькі відсотки кредит у банку, забезпечувати низьку плату за квартиру і комунальні послуги. А такої можливості поки що Україна не має. В даному випадку ми стикаємося із закріпленням права громадян на житло, дійсний зміст якого викладено з так званою в юриспруденції підміною понять;

б) нормативно-процесуальний – ретельно деталізована процедура (стадії) реалізації прав і свобод людини і громадянина, визначена нормами процесуального права, закріпленими в приписах законодавчих актів, за-

вдяки чому права і свободи набувають прозорого порядку реалізації. Так, ст.33 Конституції України проголошує, що кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання [1]. У даному випадку мова йде про скасування інституту прописки. Водночас постає питання, яким має бути механізм її здійснення і чим вона буде замінена. Відміну прописки визнав і Конституційний Суд України, а Верховна Рада прийняла Закон «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 р. І дійсно, замість штампу про прописку в паспортах українських громадян з'явився штамп про реєстрацію. А чи змінилася сама суть проблеми? Щоб гарантувати означені права і забезпечити їх реалізацію, перш за все, потрібно належним чином узгодити законодавчу базу із вищезгаданим рішенням Конституційного Суду. Досі зберігається залежність практично всієї соціальної інфраструктури саме від місця прописки або, як зараз її називають, реєстрації громадянина. А саме: отримання пенсій, житлових субсидій, медичне обслуговування (мається на увазі безоплатне) у поліклініках і лікарнях, офіційні квартирні черги і ще багато інших життєво важливих чинників, право на які гарантовані громадянам законодавством України. Насправді проблема криється в тому, що законодавець небажане поняття «прописка» замінив «реєстрацією», а деталізованої і прозорої процедури реалізації права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання поки що не передбачив. Звідси, дана процедура різними чиновниками та посадовцями здійснюється на власний розсуд, що грубо порушує права і свободи громадян і зводить нанівець принцип реальності означених прав. Тому акцентується увага, що в даному механізмі найголовнішим критерієм реальності прав і свобод є результативність, ефективність правового акту, який не тільки закріплює саме право, а також його зміст і сутність, чим виключає невірне або «неоднозначне тлумачення» права. Ефективність та реальність такого правового акту досягається шляхом

деталізації етапів процедури реалізації прав і свобод від виникнення, власно, бажання здійснити право до набуття кінцевого результату в вигляді втілення права в життя;

2) інституційний – система державних органів, які офіційно наділені повноваженнями охороняти, сприяти реалізації і захищати (в разі порушення) права та свободи громадян (Уповноважений Верховної Ради з прав людини, загальні і спеціалізовані суди, нотаріат, адміністративні органи, а також Європейський суд з прав людини, втручання якого в процес захисту прав і свобод громадян має бути виключенням);

3) процесуальний – формування досвіду означеними органами щодо прийняття адміністративних, судових, нотаріальних рішень по відновленню або компенсації порушених прав і свобод. Чомусь українські судові та адміністративні органи, стикаючись з порушенням прав і свобод громадян, особливо коли мова йде про позов проти державних органів або її посадових осіб, часто або шукають підстави та причини для відмови прийняття позовної заяви, або всіляко затягують процес прийняття остаточного рішення по справі, або ж виносять рішення не на користь громадян. Крім того, в суді при доведенні порушення права позивачеві часто буває недостатньо посилатися тільки на норми Конституції, як норми прямої дії. Не є також секретом, що судді, які мають бути справедливими і незалежними, іноді отримують вказівки щодо «правильності» вирішення окремих груп справ, особливо коли відповідачем є держава або її посадові особи. Все це обумовлює необхідність створенню правопрецедентної основи захисту;

4) результативний – ефективні наслідки прийнятих судовими та адміністративними органами процесуальних рішень, що виражаються у доведенні їх до виконання. На жаль, сьогодні в Україні близько 90 % судових рішень (в частині майнових стягнень) не виконуються [8]. Можливість отримати в суді задоволення позову щодо компенсації моральної шкоди є скоріше виключенням, ніж правилом. По суті, право звернення в суд для поновлення або компенсації порушеного

права зводиться нанівець і не набуває стану реальності. Це доводить необхідність формування в правозахисній практиці рішень, які б обов'язково були виконані.

Такі складові елементи мають комплексний і узгоджений характер, і відсутність одного з них призводить до стану нереальності означених прав і свобод.

Для функціонування такого механізму необхідні певні передумови: матеріальні (економічні, політичні, культурні, релігійні тощо), за яких відкриваються реальні можливості для розвитку відносин у сфері реалізації і захисту прав і свобод людини і громадянина; ідеологічні (правосвідомість, правові ідеї, концепції тощо), що передбачають презумпцію знання громадянами своїх основоположних прав і свобод, формують активні правові настанови на їх реалізацію і захист.

Зазначається, що механізм реальності прав і свобод громадян перебуває в постійній динаміці, удосконалюється, пристосовується до умов життя суспільства, що змінюються. Кількість елементів цього механізму також може збільшуватися.

Все вище сказане дає змогу сформулювати категорію «реальність прав і свобод громадян» у вузькому і широкому розумінні, яка раніше не пропонувалась і не входила до кола уваги теоретиків права.

Реальність прав і свобод громадян у вузькому розумінні – це об'єктивне існування прав і свобод громадян, яке забезпечується налагодженим правовим механізмом їхньої реалізації. В широкому розумінні – реальність прав і свобод громадян – об'єктивне існування прав і свобод громадян, яке забезпечується чітким формулюванням їх складових елементів в законодавчих актах, офіційно встановленою процедурою (процесом) їх реалізації, ефективним судовим і адміністративним захистом у разі їх порушення. Ефективність судового й адміністративного захисту означає, що судові та адміністративні рішення набули чинності і реалізовані, тобто обов'язково призвели до відновлення або компенсування порушених прав і свобод.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що принцип реальності прав і сво-

бод громадян займає одне з центральних місць в системі принципів правової держави і складає її основу. Всі інші принципи правової держави виконують інструментарну, забезпечувальну функцію щодо вказаного принципу. Принцип реальності прав і свобод людини і громадянина передбачає, що вони повинні бути не тільки закріплені в Основному Законі держави, але й забезпечені та гарантовані нею. До того ж реальність прав громадян має певні економічні, політичні, ідеологічні передумови. Однак рівень політичного, економічного і культурного розвитку в різних державах різний. Деякі держави через об'єктивні та суб'єктивні причини не можуть забезпечити не тільки міжнародно визнану кількість і якість прав людини, але й права, що продекларовані у національному законодавстві. Так створюється певний розрив між тими правами і свободами, що проголошені, і практикою їх реалізації. У різних країнах мірило і сутність цього розриву різні, не є однаковими також причини і витоки, методи і способи подолання такого розриву. Тому пропонується модель універсального юридичного механізму, що складається з мінімуму чотирьох елементів (нормативний, інституційний, процесуальний, результативний), запровадження і функціонування якого може служити гарантією реальності прав і свобод людини і громадянина.

Сама ж реальність прав громадян на категоріальному рівні тоді може визначатися як об'єктивне існування прав і свобод громадян, яке забезпечується чітким формулюванням їх складових елементів в законодавчих актах, офіційно встановленою процедурою (процесом) їх реалізації, ефективним судовим і адміністративним захистом у разі їх порушення. Ефективність судового і адміністративного захисту означає, що судові і адміністративні рішення набули чинності і реалізовані, тобто обов'язково призвели до відновлення або компенсування порушених прав і свобод.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституції України. Офіц. текст із

змін. станом на 08 грудня 2004 / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

2. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. - К. : Юрінком Інтер, 2004. - 336 с.

3. Шульга А. М. Теорія держави і права : навчальний посібник: стислий курс / А. М. Шульга. - Х. : ХНУВС, 2009. - 260 с.

4. Загальна теорія держави і права : підручник [для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. - Х. : Право, 2009. - 584с.

5. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Ожегов С. И. ; под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. - 18-е изд., стереотип. - М. : Рус. яз., 1986. - С. 584.

6. Філософський словник / за ред. члена-коресп. АН СРСР, акад. АН СРСР В. І. Шинкарука. - Друге видання. - К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1986.

7. Современная украинская энциклопедия : в 16 т. - Т. 9. - Х. : Клуб Семейного Досуга, 2005. - 416 с.

8. Оніщук М. Рішення судів у частині майнових стягнень виконуються лише на вісім відсотків / Оніщук М. // Голос України. - 11.04.2008. - № 70 (4320).

Турута О. В. Юридичний механізм забезпечення реальності прав і свобод громадян / О. В. Турута // Форум права. - 2010. - № 2. - С. 519-523 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10tovicg.pdf>

Досліджується один з принципів правової держави – принцип реальності прав і свобод громадян. Визначається сутність вказаного принципу. Пропонується юридичний механізм забезпечення реальності прав і свобод громадян. Розкриваються елементи даного механізму. Формулюється категорія «реальність прав і свобод громадян» у вузькому і широкому розумінні.

Турута Е.В. Юридический механизм обеспечения реальности прав и свобод граждан

Исследуется один из принципов правового государства – принцип реальности прав и свобод граждан. Определяется сущность данного принципа. Предлагается юридический механизм обеспечения реальности прав и свобод граждан. Раскрываются элементы данного механизма. Формулируется категория «реальность прав и свобод граждан» в узком и широком смысле.

Turuta E.V. The Legal Keeping Mechanism of a Reality of the Human Rights

One of lawful state principles - a principle of a reality of the human rights is investigated. The essence of the given principle is defined. The legal mechanism of maintenance of a reality of the rights and freedom of citizens is offered. Elements of the given mechanism reveal. The category «a reality of the human rights» in narrow and wide sense is formulated.